

УДК 94(476)« 18/19»

У. С. Пуцік,
кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры славянскай гісторыі
і метадалогіі гістарычнай навукі БДПУ

НЕЗАВЕРШАНАСЦЬ АГРАРНАГА РЭФАРМАВАННЯ ЯК ФАКТАР ПАПІТЫЧНАГА КРЫЗІСУ Ў РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ Ў ПІЧАТКУ ХХ ст. (на прыкладзе Беларусі)

У гісторыі Расійскай імперыі перыяд, які пачаўся буржуазнымі рэформамі 60-70-х гг. XIX ст., выклікае асаблівы навуковы інтарэс. У сучаснай расійскай гістарыяграфіі існуе погляд на гэтыя праблемы як на рэвалюцыю «зверху», якая не здолела, аднак, папярэдзіць непазбежную рэвалюцыю «знізу». Ці было ўсё гэта прадвызначана расійскай гісторыяй, ці з'яўлялася вынікам неэфектыўнай дзейнасці ўрада Расіі, які стаяў на чале рэформ? Адназначных адказаў на гэтыя пытанні гісторыкі даць не ў стане. На карысць гістарычнай непазбежнасці заканчэння буржуазных рэформ другой паловы XIX ст. буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыяй

служыць тое, што ні адна колькі-небудзь значная рэформа, вядомая расійскай гісторыі, не была выканана ў поўным аб'ёме і даведзена да канца. Не сталі выключэннем у гэтым плане і буржуазныя рэформы 60-70-х гг. XIX ст. Іх гістарычнае значэнне праявілася не толькі ў адкрыцці шляху буржуазным пераўтварэнням у дзяржаве, але і ў тым, што яны паскорылі працэс набліжэння першай рэвалюцыі, якая для Расіі стала гістарычна непазбежнай. У сваю чаргу і рэвалюцыя з'явілася не толькі вырашальным этапам на шляху буржуазных пераўтварэнняў, але і сведчаннем таго, што іх правядзенне на папярэдніх этапах насіла абмежаваны характар.

У кантэксце гэтых падзей вядучую ролю займалі праблемы, звязаныя з тымі афарнымі адносінамі, без вырашэння якіх буржуазныя рэформы не маглі прынесці чаканых вынікаў. Менавіта таму буржуазныя пераўтварэнні і паскораны працэс індустрыялізацыі краіны ў 90-я гг. XIX ст. спарадзілі новую супярэчнасць: паміж адносна высокім узроўнем развіцця прамысловасці і адсталай сельскай гаспадаркай, што ў асноўным грунтавалася на старых (дабуржуазных) стасунках. Вядомыя дзеячы тагачаснай расійскай фамадскасці, прадстаўнікі ўрадавых колаў давалі адэкватную ацэнку дадзенай сітуацыі. Аднак пры гэтым пераважала меркаванне пра неабходнасць захавання самабытнасці Расіі як краіны, што пракладвала асаблівы шлях развіцця. Менавіта таму і захаванне старадаўніх традыцый і асноў у сельскім жыцці і сельскай гаспадарцы разглядаліся ў якасці стрыжня такой адметнасці Расіі на еўраазіяцкай прасторы тага часу.

Даследаванні гісторыкаў, якія прытрымліваюцца прынцыпаў аб'ектыўнасці, сведчаць, іяо прыхільнікі асаблівага гістарычнага шляху развіцця ў большасці імкнуліся дасягнуць палітычных мэг. Паколькі гэты шлях асацыіраваўся з кансерватыўнасцю, ён у перспектыве даваў магчымасць захавання існуючага ладу, а для радыкалаў - наяўнасць умоў для чаканага імі рэвалюцыйнага выбуху. Урокі гісторыі, што звязаны з правапам спроб вырашэння аграрнага пытання другой паловы XIX - пачатку XX ст., павінны ўлічвацца пры вырашэнні сацыяльна-эканамічных пытанняў у сучасных умовах.

Наяўнасць глыбінных навуковых праблем з'явілася галоўнай прычынай шырокай зацікаўленасці сучасных гісторыкаў да гісторыі Расійскай імперыі азначанага перыяду. Гэта ж тычыцца і Беларусі, якая на дадзеным этапе з'яўлялася складовай часткай Расійскай імперыі. Разам з тым, для беларускіх гісторыкаў цікавасць уяўляюць асаблівасці развіцця Беларусі на этапе фарміравання буржуазных адносін у дзяржаве. Тым больш, што іх праявы складваюцца і ва ўмовах сучаснай Беларусі.

Вывучэнне аграрнага пытання ў Беларусі другой паловы XIX - пачатку XX ст., спроб яго вырашэння ўрадам, удзелу ў гэтым працэсе палітычных партый, фамадскасці, яе прадстаўніцтва ў Дзяржаўнай думе імперыі, уплыву афарнага пытання на фамадска-папітычнае жыццё ў краі на мяжы стагоддзяў і да нашага часу надавалася сур'ёзная і ўсебаковая ўвага. Вышэйадзначанае пытанне з'яўляецца актуальнай задачай беларускай гістарычнай навукі і ў наш час.

Афарна-сяпанскаму пыганню былі прысвечаны працы К.І. Шабуні [1], М.М. Улашчыка [2], В.П. Панюціча [3], [4], Л.П. Ліпінскага [5], У.П. Крука [6], А.І. Кажушкова [7] і інш. У іх пра-

аналізавана шырокая база крыніц і вялікая колькасць статыстычных выкладак.

Варта адзначыць, што савецкая гістарычная навука, а часткова і постсавецкія гісторыкі прытрымліваліся выключна партыйна-класавага прынцыпу, іх даследаванні непазбежна насілі абмежавана-аднабаковы характар, а высновы былі ў большасці выпадкаў суб'ектыўнымі. У прыватнасці, зыходзячы з гэтага прынцыпу, савецкія гісторыкі рабілі выснову, што аграрны крызіс у Расійскай імперыі на мяжы XIX-XX ст. меў сістэмны характар, што рабіла яго невырашальным у рамках існуючага ладу. Так вызначалася і тлумачылася аб'еюўная перадумова рэвалюцыі.

Гапоўнай паказальнай рысай зямельных адносін у Расійскай імперыі на працягу вялікага гістарычнага адрэзку часу было тое, што землеўладанне абумоўлівалася саслоўнымі прыкметамі. Гэту асаблівасць не кранулі пераўтварэнні ні XIX, ні пачатку XX ст. Саслоўны лад Расійскай імперыі захоўваў дастаткова складаную структуру да 1917 г. Практычна кожнае з саслоўяў валодала пэўнымі правамі і абавязкамі.

Набытых сялянамі надзелаў у выніку афарнай рэформы ў большасці выпадкаў не хапала для вядзення ўласнай гаспадаркі. Сярэдні надзел былых памешчыцкіх сялян вагаўся па губернях ад 3,9 да 5,1 дзесяціны на рэвізкую (мужчынскую) душу, а былых дзяржаўных сялян - ад 5,5 да 6 дзесяцін. У Беларусі, дзе патрабавалася ўзмоцненае ўгнаенне глебы, пражытачны мінімум мог забяспечыць надзел не менш чым 8 дзесяцін на душу.

З прыростам сельскага насельніцтва памеры надзелаў памяншаліся і ў канцы 70-х гг. у сярэднім складалі ў былых памешчыцкіх сялян прыкладна 3,3 дзесяціны, а ў дзяржаўных - 4,5 дзесяціны на рэвізкую душу, ці 14-15 дзесяцін надзельнай зямлі на адзін сялянскі двор. У 80-90-я гг. скарачэнне сялянскіх надзелаў працягвалася. З 1880 па 1900 г. сярэдні надзел на душу мужчынскага полу паменшыўся з 3,2 да 2,1 дзесяціны [8, с. 73; 9, с. 104].

Невялікі рост прадукцыйнасці сялянскай гаспадаркі, што адбываўся ў другой палове XIX ст., не пакрываў жыццёвыя патрэбы, выкліканыя прыростам насельніцтва. Выхад мог быць знойдзены ў пераходзе сялянскай гаспадаркі на прадпрымальніцкі, капіталістычны шлях развіцця. Але гэтага не адбылося, паколькі не былі створаны неабхсцныя ўмовы. Сялянская рэформа 1861 г., якую гісторыкі назвалі буржуазнай, несла ў сабе шэраг абмежаванняў, якія аберагалі перажыткі феадалізму як у пазямельных адносінах, так і ў арганізацыі гаспадаркі: сялянская абшчына, сервітуты, цераспалосіца, малазямелле, а таксама розныя подаці і павіннасці.

Заканадаўчае рэгуляванне зямельных адносін было складаным. Шматлікія інстытуцы знаходзіліся ў стадыі развіцця, як і само зямельнае і аграрнае права. Аграрнае і зямельнае права як самастойныя галіны пачынаюць складацца толькі на мяжы XIX-XX стст. Агульны ж вектар развіцця зямельнага заканадаўства другой паловы XIX ст. сведчыць, што здзяйснялася яно не з мэтай развіцця палажэнняў рэформы ў напрамку ўзмацнення яе буржуазнага характэру, а хутчэй наадварот, з мэтай зберажэння і стабілізацыі феадальных перажыткаў у сельскай гаспадарцы, што перашкаджапа выпрацоўцы ў сялян неабходнага для арганізацыі сельскай гаспадаркі на капіталістычных пачатках такога важнейшага яго элемента, як паняцце прыватнай уласнасці на зямлю.

На працягу стагоддзяў у Расіі склаўся такі аграрны лад, у якім замест сялянскай асабістай уласнасці панавала паняцце сялянскага надзелу. Разуменне ж сялянскай зямельнай уласнасці нараджалася вельмі марудна. У пачатку XX ст. інстытут уласнасці не стаўся прывычкай, не зрабіўся моцным рэгулюючым пачаткам жыцця народных мас. П.Б. Струвэ сцвярджаў: «Камбінацыя сацыялізму адукаваных класаў і адсутнасць духу ўласнасці ў сялянскіх масах зрабіла тую духоўную атмасферу, у якой адбылася рэвалюцыя», накіраваная супраць уласнасці [10, с. 262].

Сялянскае зямельнае права ў Беларусі, як і ў Расіі цапкам, у аснове сваёй падпарадкоўвалася мэце захавання векавых традыцый калектыўнага хараюару землеўладання. Гэтаму адпавядапа захаваная амап да 1917 г. сацыяльная структура расійскага грамадства, якая атрымала дакладнае юрыдычнае афармленне як строга саслоўная ў IX томе «Закон о сословиях» Збору законаў Расійскай імперыі. Закон вызначыў чатыры галоўныя саслоўі - дваране, духавенства, гарадскія абывацелі і сельскія абывацелі. Варта адзначыць, што Збор законаў караным чынам не перапрацоўваўся, а толькі пашыраўся новымі заканадаўчымі актамі.

Прынятыя падчас сялянскай рэформы законы ў сваёй аснове захаваліся і да пачатку XX ст. Сяляне афіцыйна атрымлівалі права *самакіравання*, апе, паводле закона, рэапізацыя многіх з абвешчаных правоў ставілася ў залежнасць ад рашэння вобшчства, а для асобнага сяляніна, што не з'яўляўся кіраўніком домагаспадаркі, - і ад рашэння галавы сям'і [11, с. 390]. Гэтыя абмежаванні павінны былі забяспечыць выкананне сялянамі іх падатковых абавязанстваў перад дзяржавай. У гэтым сэнсе абшчына, асабліва пасля 1889 г., калі ўводзіўся інстытут зямскіх начальнікаў, стала афіцыйна прызнаным даручэнцам дзяржаўнай улады [12, с. 265].

Абмежаванні павінны былі мець часовы характар. Але гэта першапачатковая прычына

хутка была забыта. У грамадстве стаў дамінаваць пункт погляду, што «зямля, дадзеная сялянам, з'яўляецца маёмасцю, якая даецца сялянам дзеля таго, каб забяспечыць іх існаванне, і нават трэба ўдакладніць: каб забяспечыць іх існаванне яксялян» [13, с. 201].

Такім чынам, паводле закона, у адносінах да надзельных зямель сяляне з'яўляліся іх уладальнікамі не з прычыны права ўласнасці, сутнасць якога акрэслена ў арт. 420 тома X часткі I Збору законаў грамадзянскіх, «выключна і незалежна валодаць, карыстацца і распараджацца вечна і патомна» [14, с. 60], гэта значыць, поўнае валоданне ўпасніка маёмасцю, а з агульнадзяржаўных мэт - умацаваць, па магчымасці, побыт земляробчага саслоўя, гарантаваць дакладнасць у выкананні павіннасцей дзяржаве. Такім было разуменне ўрада адносна сялянскай уласнасці, што вызначала напрамак аграрнай палітыкі расійскага ўрада падчас праўлення Аляксандра III і ў пачатку царавання Мікалая II.

Палітыцы ўмацавання нацыянальнай антыўласніцкай культуры спрыяла і тое, што ў сям'і, асноўнай сацыяльнай ячэйцы сялянскага вобшчства, уся маёмасць знаходзілася таксама ў сумеснай уласнасці. Асабліва было тое, што, згодна са зместам палажэнняў, якімі вызначаліся ўмовы надзялення, землі сялянскіх надзепаў былі дадзены ва ўладанне не асобным сялянам, а сукупнасцям асоб - сялянскіх вобшчстваў і сялянскіх двароў. Згодна з мясцовым палажэннем 19 лютага 1861 г., зямля надзялялася ці ў грамадскае карыстанне ўсяму сельскаму вобшчству, ці ў спадчыннае карыстанне асобнага двара, асобнай сям'і як падворнае ўладанне. У дваццаці дзевяці велікарускіх губернях, трох новарасійскіх і дзвюх беларускіх мірская палявая зямля пакідалася ў абшчыннае карыстанне сялян (арт. 113 мясцовага палажэння), а прысядзібная - у спадчыннае карыстанне сям'і (арт. 110 мясцовага палажэння) [15, с. 232-233].

У мапарасійскіх, паўднёва-заходніх і паўночна-заходніх губернях і прысядзібная, і палявая зямля надзялялася падворнымі ўчасткамі, прычым ва ўсіх трох палажэннях паўтараецца, што ўчасткі гэтыя застаюцца ў спадчынным карыстанні сялянскіх сямействаў, якія імі вапдаюць.

Прававая канструкцыя такога ўладання, усталяваная папажэннямі Сената, тлумачыла, што падворны і прысядзібны ўчасткі, а таксама рухомая маёмасць, неабходная для гаспадаркі, складаюць прынапежнасць сялянскага двара ці сям'і, прытым сям'і не роднай, але рабочай. Менавіта таму домагаспадар не меў права завяшчальнага распараджэння. яго смерць не адкрывала спадчыны, пакуль жыві хто-небудзь з тых, хто лічыцца ў складзе двара.

Падобная прававая пабудова уплывала крайне адмоўна на асноўны стымул гаспадарчай дзейнасці: селянін не мог пакінуць маёмасць таму са сваіх дзяцей, хто ўвесь час жыў пры ім і сваёй працай садзейнічаў падтрыманню і паляпшэнню гаспадаркі. Домагаспадар, за якім участак быў запісаны, з'яўляўся толькі распараджальнікам гаспадаркі і прадстаўніком сям'і (рашэнне грамадзянскага касацыйнага дэпартаменту Сената 1884 г. № 67 і 1893 г. № 91) [14, с. 75].

Такім чынам, дзве галоўныя формы сялянскага землеўладання - абшчынная і надворная - павінны быць аднесены да катэгорыі капектыўных форм землеўладання, што караным чынам уплывала на склад грамадска-эканамічнага жыцця вёскі. Негатыўнае стаўленне да прыватнай уласнасці на зямлю вызначала характар узаемаадносін сялян як унутры сялянства, так і з іншымі саслоўямі, і найперш - памесным дваранствам.

Хісткасць, блытаніна і супярэчлівасць у дзеючых законах пры вызначэнні юрыдычнай прыроды падворнага ўладання стваралі ўмовы для праяўлення звычайнага права, якое стала лепшым захавальнікам сапраўднай прыроды гэтай формы ўладання, у параўнанні з тлумачэннямі Сената. Там, дзе сяпанам удавалася распараджацца зямлёй без кантролю і папраўкі розных вышэйшастаячых інстанцый, вельмі частымі былі выпадкі перамяшчэння месцазнаходжання і меж падворнага ўладання па шматлікіх прычынах (са згоды 2/3 галасоў на сходзе).

У другой палове XIX ст. назіраецца разгортанне і нарастанне працэсу мабілізацыі зямельнай уласнасці, афармляецца новая форма сялянскага землеўладання - індывідуальная прыватная ўласнасць. Сяляне індывідуальна або стварыўшы таварыствы, «суплялі зямлю, галоўным чынам у збыдзелых памешчыкаў. І ўсё ж асноўнай часткай іх уладанняў была калектыўная форма землеўладання, якая фарміравала калектывісцкае святаўспрыманне.

Толькі 9 лістапада 1906 г. ва ўказ «Пра дадатка некаторых пастановаў дзеючага закона, што тычацца сялянскага землеўладання і землекарыстання» быў уведзены параграф, паводле якога вырашэнне пытання пра «пераход цэлых таварыстваў як з абшчынным, так і з падворным землекарыстаннем да ўладання ў адрубных участках адбываецца па прысудах, пастановаў леных большасцю 2/3 сялян, што маюць права галасу на сходзе» [16, с. 280].

Складальнікі ўказа, узяўшы курс на развіццё хутарскай гаспадаркі як сярод абшчыннікаў, так і падворных уладальнікаў, угледзелі ў іх перашкору для правядзення рэформы, выдзяляючы і разглядаючы я по як адну з форм калектыўнай уласнасці. Гэтым указам пачыналася

новая сялянская рэформа, якая атрымала назву *Сталыпінскай*.

Адзначым, што рэформы другой паловы XIX - пачатку XX ст. вывепі Расійскую імперыю на шлях стварэння буржуазнага прававога парадку, але гэта яшчэ быў той час, капі расійскае жыццё не выпрацавала буржуазнага тыпу асобы, што стала крыніцай супярэчнасцей. Прававому парадку, які ствараўся рэформамі, не адпавядаў фамадзянскі парадак расійскага грамадства. У імперыі толькі пачыналася складвацца фамадзянская супольнасць, а менавіта, незалежнае ад улады сацыяльнае жыццё.

Сацыяльны парадак адстаў ад прававога, што і ўнесла ў жыццё бпытаніну і хаос. Вялікія рэформы Аляксандра II былі акцыяй хутчэй ідэапагічнага, чым сацыяльнага характару.

Рэформы зрабілі крок у напрамку знішчэння саслоўяў. Саслоўны парадак замяняўся агульнафамадзянскім, але ў знішчэнні саслоўяў упада не дабралася да сялянства.

У перыяд правядзення сялянскай рэформы асноўным пытаннем было вызвапенне сялян з зямлёй ці без зямлі. Перамагло першае рашэнне, але разам з надзяленнем сялянства зямлёй у вёсцы была захавана абшчына, гэта значыць не паклапаціліся зрабіць з сялян клас уласнікаў - дробнай буржуазіі, які самім сваім існаваннем з'яўляецца апорай і носьбітам сацыяльнай стабільнасці.

Сялянства яшчэ паўстагоддзя заставалася пазбаўленым большасці падараваных астатняму насельніцтву грамадзянскіх правоў. Яно засталася прыгонным, але толькі не памешчыкам, а абшчыне, сельскаму фамадству, абшчынным небуржуазным парадкам. Значная большасць насельніцтва тым самым была выключена з парадку, які панаваў у астатнім фамадстве. У глыбіні расійскага грамадства не ўтварыўся той тып асобы, які павінен быў адпавядаць новаму ладу і сам спараджаць гэты лад. Свабода, якой рэформы надзялілі грамадства, не мела сапраўднага сацыяльнага носьбіта. Яна не стварыла ў Расіі буржуа, буржуазны тып асобы. Адзначым, што буржуа - не толькі ўдзельнік пэўных вытворчых адносін, але і сацыяльна-псіхалагічны, культурны тып. Гэта тып чапавека, сфарміраванага працоўнай дысцыплінай і прадпрымалініцкай ініцыятывай, які вырас у свядомасці не толькі юрыдычнага, але і сакральнага сэнсу прыватнай уласнасці. Гэта натуральны носьбіт свабоды і правоў асобы.

Вопыт Расійскай імперыі паказвае, што свабода не можа быць усталявана заканадаўчымі актам, яна павінна вырастаць паступова ў цесным супрацоўніцтве з уласнасцю і правам. Калі схільнасць да прысваення закладзена ў прыродзе чалавека, то павага да чужой уласнасці і свабоды ў яго прыродзе адсутнічае. Гэту павагу трэба прышчапляць, пакуль яна не пусціць

глыбокія карані ў народнай свядомасці, і тады дарэмнымі будуць любыя спробы іх вырваць [12, с. 270].

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. **Шабуня, К.И.** Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905-1907 гг. / К.И. Шабуня. - Минск: МВСС и ПО БССР, 1962. - 436 с.
2. **Улашчык, М.** Выбранае / М. Улашчык. - Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. - 608 с. [8]с.:іл.
3. **Панютіч, В.П.** Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861-1900 гг. / В.П. Панютіч. - Мінск: Навука і тэхніка, 1990. - 375 с.
4. **Панютіч, В.П.** Наемный труд в сельском хозяйстве Беларуси 1861-1914 гг. / В.П. Панютіч; под ред. П.Т. Петрикова. - Минск: Наука и техника, 1996. - 142 с.
5. **Липинский ЛЛ.** Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX в.). - Минск: Наука и техника, 1990. - 252 с.
6. **Крук, УЛ.** Сялянскі рух на Беларусі 1864-1900 гг. / У.П. Крук - Мінск: Навука і тэхніка, 1993. - 175 с.
7. **Кожушков, А.И.** Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии во второй половине XIX в. / А.И. Кожушков. - Минск: Наука и техника, 1963. - 87 с.
8. Экономическая история БССР / под общ. ред. С.Н. Малинина и К.И. Шабуни. - Минск: Вышэйш. шк., 1969. - 336 с.
9. Эканамічная гісторыя Беларусі: курс лекцый / В.І. Галубовіч [і інш.]; пад агул. рэд. В.І. Галубовіча. - Мінск: Экаперспектыва, 1993. - 288 с.
10. **Исупов, К.** Русская философия собственности (XVIII-XX вв.). / К. Исупов, И. Савкин. - СПб.: СП «Ганза», 1993. - 512 с.
11. **Миронов, Б.Н.** Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX вв.): в 2 т. / Б.Н. Миронов. - СПб., 1999. - Т. 1. - 549 С.
12. **Пайпс, Р.** Собственность и свобода / Р. Пайпс - М.: Библиотека Московской школы политических исследований. 2000. - 416 с.
13. **Леонтович, В.В.** История либерализма в России. 1762-1914: пер. с англ. / В.В. Леонтович. - М.: Русский путь. Полиграфресурсы, 1995. - 550 с.
14. **Горемыкин, ИЛ.** Свод узаконений и распоряжений правительства об устройстве сельского состояния и учреждений по крестьянским делам, с последовавшими за ними разъяснениями, содержащимися в решениях Правительствующего Сената и в постановлениях и распоряжениях высших правительственных учреждений. Особое приложение к т. IX Законов о Состояниях / И.Л. Горемыкин. - СПб., 1900. - Т. 1. - Ч. 1. - 861 с.
15. Свод Законов Российской Империи. Особое приложение к тому IX законов о состояниях. - СПб., 1876. - 396,774,37 с.
16. **Калинычев, Ф.И.** Государственная дума в России: сб. док. и материалов / Ф.И. Калинычев. - М.: Госюриздат, 1957. - 646 с.

SUMMARY

In the article the cause and the effect of the formation and development of the political crisis in the Russian Empire at the beginning of the XXth century are investigated.

The incompleteness of the bourgeois reforms of theirs «Great reforms» is regarded as one of the factors of the First Russian Revolution 1905-1907.

Паступіў у рэдакцыю 12.06.2011 г.